

Ivan Matijević

Epigrafska potvrda pripadnika Legije druge pomoćnice (*legio II Adiutrix*) u Saloni

Ivan Matijević
HR, 21000 Split
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest
Sinjska 2

U radu se donosi prijedlog restitucije natpisa na fragmentiranom nadgrobnom žrtveniku otkrivenom 1997. tijekom konzervatorskih radova na dijelu salonitanskih gradskih zidina zapadno od *Porta Andetria*. Natpis spominje pripadnika Legije druge pomoćnice (*legio II Adiutrix*) što je prva takva epigrafska potvrda u Saloni.

Ključne riječi: Salona, nadgrobni žrtvenik, *legio II Adiutrix*

UDK: 930.27(497.5 Solin)“652”

Izvorni znanstveni članak
Priljeno: 5. lipnja 2012.

Godine 1997. izvedeni su zaštitni konzervatorski radovi na dijelu sjevernih salonitanskih gradskih zidina i na njima pripadajućim kulama. Tada su pronađeni brojni ulomci spomenika nadgrobnoga karaktera koji su prilikom gradnje zidina uzeti s obližnje nekropole i upotrijebljeni kao građevinski materijal.¹ U blizini *Porta Andetria* na Bilankuši u zapadnom zidu kule 79 otkriven je dio nadgrobnoga natpisa koji je bio uzidan kao spolija. O njemu u objavi rezultata provedenih istraživanja stoji: »Upotrijebljena je polovina are s posvetnom formulom D M i natpisom koji je koji je odsječen na desnoj i donjoj strani. Prema obliku nadgrobnog spomenika i natpisu može se datirati u kraj 2. i početak 3. stoljeća, a vjerojatno je donesen sa salonitanske nekropole koja je pratila cestu od *Porta Andetria* u pravcu sjevera. Da li je uzidan u kulu u vrijeme njene gradnje ili prilikom naknadnog popravka, a prvobitno upotrebljen u perimetru bedema, teško je reći. Naime, nije moguće s njegovom datacijom utvrditi nastanak kule (...).«² Ulomak je objavljen u crtežu bez pokušaja čitanja natpisa.³

Danas se nalazi na travnjaku lijevo od ulaza u zgradu Poglavarstva grada Solina. Nadgrobni žrtvenik izrađen je od jednoga komada vapnenca. Sačuvana je desna strana

s najvećom visinom 1,08 m, a pri dnu je odlomljen (sl. 1). Vrh nadgrobnoga žrtvenika ukrašen je kruništem na kojemu je cjelovito sačuvan desni pulvin dužine 0,40 m. Između njega i lijevoga pulvina koji nedostaje ostatak je povišenoga polja četvrtaste osnove (sl. 2). Ispod pulvina je plinta širine 0,43 m i visine 0,12 m s ostatkom floralnoga ukrasa na lijevoj strani. Ispod ukrasa pruža se blago uzdignuta i fino uglačana letvica koja na desnom bridu prelazi u akroterij u čijem je središtu uklesana sigla M. Na desnoj bočnoj plohi žrtvenika je druga polovica akroterija koja opet prelazi u jednostavnu letvicu čiji je završetak izveden u obliku polovice još jednoga akroterija. Na prednjoj plohi žrtvenika nakon plinte slijedi veći profil u obliku slova S (*cyma recta*) visine 0,09 m koji je od manjege profila u obliku obrnutoga slova S (*cyma reversa*) visine 0,06 m odvojen poluobljim profilom (*torus*) visine 0,02 m.⁴ Profilacije se nastavljaju na desnoj bočnoj strani pri čijem su vrhu ostatci žbuke (sl. 3). Debljina žrtvenika je 0,39 m. Zahvaljujući postojećim dimenzijama moglo bi se nešto više reći o izvornoj veličini žrtvenika. Sačuvanu visinu od 1,08 m treba uvećati minimalno za jedan centimetar koliko nedostaje za cjelovito ispisivanje slova u posljednjem retku. Nakon natpisa očito su bile uklesane dvi-

* Veliku i nesebičnu pomoć u razumijevanju ovoga natpisa pružili su mi prof. dr. Bruna Kuntić Makvić (Sveučilište u Zagrebu), a posebno prof. dr. Anamarija Kurilić (Sveučilište u Zadru) i prof. dr. Michael A. Speidel (Mavors Institut für antike Militärgeschichte, Basel). Najtoplije im se zahvaljujem jer bez njihovih savjeta ovaj rad ne bi bio napisan.

1 J. Jeličić-Radonić 1997-1998, str. 23-24.

2 J. Jeličić-Radonić 1997-1998, str. 30.

3 J. Jeličić-Radonić 1997-1998, str. 32.

4 Za morfologiju nadgrobni žrtvenika i načine njihova ukrašavanja na primjerima iz Aserije v. D. Maršić 2005, str. 36 i d.

je S profilacije poput onih na kruništu te plinta na kojoj je žrtvenik stajao. Analogno njihovim gornjim dimenzijama za izvedbu ovih elemenata trebalo je još najmanje 30 cm, prema čemu bi ukupna visina žrtvenika bila oko 1,40 m. Pulvin sačuvan u punoj dužini i razmjerno fino obrađena stražnja ploha ulomka na kojoj nema tragova naknadnog priklesivanja upućuju na zaključak da je sačuvana debljina kubusa (0,39 m) nesumnjivo izvorna.

Spomenik tipološki pripada tipu žrtvenika s ravnim tijelom, odnosno, kako kaže Maršić citirajući druge autore, »arama kojima je srednji dio formiran poput ravnoga, ničim raščlanjenoga postamenta (*postamentförmige Altäre* ili tzv. *Postamentgrundform*)«. ⁵ Riječ je o tipu žrtvenika koji je na našim prostorima zastupljen malobrojn timer primjercima. ⁶ Je li moguće na temelju sačuvane debljine i širine kubusa pretpostaviti njegovu izvornu širinu? U ovome pokušaju ne pomažu mnogo dimenzije drugih saloni-tanskih žrtvenika ovoga tipa. Primjerice, žrtvenik K. Emilija Rufa (vis. 0,66 m) ima podjednak odnos širine i debljine (0,44 x 0,43 m). ⁷ Rješenju se nećemo približiti ni pogledom na ostale primjerke čija je visina nešto manja od visine našega ulomka. Žrtvenik Valerije Filete (vis. 0,94 m) ima jednaku širinu i debljinu (0,50 x 0,50 m), ⁸ žrtvenik G. Nertonija Sperata (vis. 0,93 m) ima debljinu veću od širine (0,41 x 0,46 m), ⁹ dok je kod žrtvenika T. Publicija Asklepija (vis. 1,19 m) odnos ovih veličina obrnut (0,59 x 0,44 m). ¹⁰ Dakle, na temelju ovoga teško je reći kakav je bio omjer širine i debljine našega ulomka. Vjerujem da se ne bi puno pogriješilo prihvatiti li se da je sačuvana otprilike polovica žrtvenika što je i pretpostavljeno u prvoj objavi spomenika. ¹¹ Prema tome žrtvenik bi imao debljinu (0,39 m) za nekih desetak centimetara manju od širine (0,48 m).

Na uglačanoj prednjoj plohi je neprofilirano natpisno polje sačuvano u visini od 0,54 m i širini od 0,24 m. Sačuvani tekst natpisa raspoređen je u deset redaka. Visina slova u prvom retku je 4,5 cm, u drugom retku 5,5 cm, u trećem, četvrtom i petom retku 5 cm, u šestom i sedmom retku 4,5 cm, u osmom i devetom retku 4 cm, a u posljednjem su sačuvana u visini manjoj od 2 cm. Ligature su VN u četvrtom retku, ME u osmom retku, TI u devetom retku.

Slika 1.
Prednja ploha žrtvenika (snimio Jakov Teklić, 2012)

5 D. Maršić 2005, str. 39 i bilj. 34 s navedenom literaturom.

6 D. Maršić <2008>, str. 196.

7 ILJug 2304.

8 CIL III, 9302. Ovaj i prethodni spomenik nalaze se u južnom krilu lapidarija Arheološkoga muzeja u Splitu.

9 ILJug 2106.

10 CIL III, 9301; detaljnije o obliku žrtvenika v. D. Maršić 2010, str. 32-37. Ovaj i prethodni spomenik dostupni su u stražnjem dvorištu Arheološkoga muzeja u Splitu.

11 J. Jeličić-Radonić 1997-1998, str. 30.

Sačuvani dio natpisa glasi:

- [---] M
 [---]RMINAI
 [---]QVINTIII
 [---]S · AVVNCV
 5 [---]ASIIIDE
 [---]L FEROCI
 [---]JEG II ADI
 [---]I P P ET METRO
 [---]NTIB PIEN
 10 [---]M P P

Oštećenje natpisa je veliko i većinu redaka nije moguće sa sigurnošću restituirati, ali se mogu ponuditi neka rješenja.

U prvome retku ([---] M), uklesanome na plinti, sigla M nesumnjivo je ostatak konsekrativne formule *D(is) M(anibus)* kojom su započinjali brojni poganski nadgrobnih natpisi.¹²

U drugome retku ([---]RMINAI) najvjerojatnije treba vidjeti ostatak muškoga kognomena *Terminalis*. Pretpostavka dolazi u obzir uzme li se da je zbog klesareve pogreške slovo L upisano kao okomita hasta što je ovdje ponovljeno u trećem i petom retku. Ovo nije neobična pojava na epigrafskoj građi kasnijega doba, a potvrde pružaju neki natpisi iz Salone, primjerice onaj legionara Avitija Augurina¹³ ili legionara Atrecesijana¹⁴ iz kasnoga 3. stoljeća.¹⁵ Isto je i s natpisom legionara Aurelija Rufa iz Legije druge pomoćnice iz Retinija, datiranim otprilike u isto doba.¹⁶ Kognomen *Terminalis* nije potvrđen na natpisima iz provincije Dalmacije, ali je poznat u rimskome svijetu, posebno u Italiji.¹⁷ U početnom dijelu retka koji nedostaje očito mu je prethodio gentilicij.

U trećem retku ([---]QVINTIII) najvjerojatnije se radi o početnom dijelu kognomena *Quintilianus* koji je u Saloni potvrđen jednim natpisom iz kasnoga principata.¹⁸ I ovdje treba pretpostaviti da je slovo L uklesano kao okomita hasta. U početnom dijelu retka vjerojatno je stajao završetak kognomena *Terminalis*, veznik *et* i možda Kvintilijanov gentilicij za što na natpisu ima dovoljno mjesta.

Slika 2.
Gornja ploha žrtvenika s pulvinom

U četvrtome retku ([---]S · AVVNCV) prvo sačuvano slovo je S poslije kojega je znak interpunkcije. Logično bi bilo pretpostaviti da je slovo završetak kognomena *Quintilianus* u nominativu i da pripada drugoj muškoj osobi. Međutim, ako je restitucija ispravna tada na početku ovoga retka nakon ispisivanja slova (*anu*) ostaje previše slobodnog mjesta što, kako se čini, nije moguće dobro obrazložiti. Možda su slova bila razvučena ili nisu bila ispisana od samoga početka retka. Nakon interpunkcije slijedi prvi dio riječi *avunculus* (-us, i, m. ujak).

U petome retku ([---]ASIIIDE) prije slova S jasno se vidi ostatak donje polovice desne kose crte koja je po svojoj prilici pripadala slovu A. U nastavku je pretpostavljena klesarska pogreška kao u drugom i trećem retku: slovo L klesano kao I. To bi upućivalo na zaključak da je ovdje sačuvan dativni oblik kognomena (*Basilide*), a ne nominativni (*Basilides*) jer na kraju retka ima dovoljno mjesta za slovo S, a ono ipak nije bilo isklesano. Ime je grčkoga porijekla i potvrđeno je u Saloni tek jednim primjerom iz kasnoga principata.¹⁹ Dakle, prihvatiti li se pretpostavka da tu treba čitati ostatke imena *Basilides* u dativu, tada bi se u njemu moglo prepoznati kognomen osobe kojoj je spomenik podignut. U prvom dijelu retka koji nedostaje najvje-

12 Usp. R. Cagnat 1898, str. 253-254.

13 CIL III, 6549.

14 CIL III, 12896. Ovaj i prethodni spomenik dostupni su u stražnjem dvorištu Arheološkoga muzeja u Splitu.

15 J. J. Wilkes 1969, str. 119-120.

16 CIL III, 10036. Detaljnije o natpisu v. ovdje bilj. 40.

17 Evo samo nekih primjera: AE 1912, 113; AE 1984, 740; CIL III, 14048; CIL V, 2212; CIL VI, 15554; CIL VI, 22105.

18 G. Alföldy 1969, str. 279.

19 G. Alföldy 1969, str. 163.

Slika 3.
Desna bočna ploha žrtvenika

rojatnije je stajao njegov gentilicij, ali možda i nastavak riječi *avunculus* u dativu.

U šestome retku ([---]L FEROCI) nesumnjivo je sačuvan kognomen *Ferox* u dativnom obliku (*Feroci*). U Saloni je potvrđen jednim natpisom iz ranoga i jednim natpisom iz kasnoga principata. Posvuda je rasprostranjen, a posebice u Italiji.²⁰ Sigurno pripada drugoj osobi kojoj je spomenik podignut. Slovo *L* najvjerojatnije je ostatak gentilicija

isklesana u skraćenu obliku. Poznato je da su na natpisima carska gentilna imena redovito skraćivana, pa postoji nekoliko mogućnosti poput *lul(ius)*, *Val(erius)*, *Ael(ius)*, *Aurel(ius)*. Opredijelio bih se za gentilicij *Aurelius* jer za njega u dijelu retka koji nedostaje ima dovoljno mjesta, a mogao je biti izveden i u ligaturi. Javlja se najčešće u kasnom principatu i u dominatu te je vrlo čest u unutrašnjosti Dalmacije i u Saloni.²¹ Nosili su ga i pripadnici vojničke populacije u tom gradu, a na sedam njihovih natpisa isklesan je u skraćenom obliku *Aurel(ius)*.²² Međutim, ipak nije moguće s više sigurnosti kazati je li zaista riječ o ovojme gentiliciju ili o nekom drugom. Možda su Terminal i Kvintilijan nosili Feroksov gentilicij jer im je on, sudeći po sadržaju osmoga i devetoga retka, bio otac.

U sedmome retku ([---]EG II ADI), nema nikakve sumnje, sačuvano je ime Legije druge pomoćnice (*legio II Adiutrix*). Također, može biti da je ime postrojbe bilo izvedeno s tek manjim skraćivanjem (*Adi/utr(icis)*, *Adi/utri(cis)*) ili posve neskrraćeno, pa se nastavljalo u sljedeći redak. Natpisna građa diljem Carstva pokazuje da je atribut legije bio ispisan na sve opisane načine.²³ Isto tako je moguće da je uz ime legije bila i kratica nekoga od njezinih brojnih počasnih naslova.²⁴ Pripadnik ove jedinice bio je Feroks, a u početnom dijelu retka najvjerojatnije je stajala oznaka njegove službe. Je li bio aktivni vojnik ili veteran prepušteno je nagađanju.

U osmome retku ([---]I P P ET METRO) prvo sačuvano slovo moglo bi biti ostatak dativnoga oblika imenice *pater* na koju se nastavljaju sigle *P P*. Može ih se razriješiti kao *p(ro) p(ietate)* jer takve formulacije nisu nepoznate na onodobnim natpisima.²⁵ Potom slijedi veznik (*et*) što pretpostavlja da je spomenik podignut još jednoj, sudeći po sadržaju sljedećega retka, ženskoj osobi koja se po svoj prilici zvala *Metrodora*. Nastavak njezina imena, najvjerojatnije u dativnom obliku (*Metro/dor(a)e*), bio je u početnom dijelu sljedećeg retka. Ovaj je kognomen poznat na jednom natpisu iz Salone i jednome iz Narone, a u oba primjera pripadao je muškim osobama. Grčkoga je porijekla.²⁶

U devetome retku ([---]NTIB PIEN) prva četiri slova nesumnjivo su završetak imenice *parentes* u dativu množine (*parentib(us)*). Potom slijedi jedan od najuobičajenijih

20 G. Alföldy 1969, str. 203.

21 G. Alföldy 1969, str. 47-53; za salonitanske Aurelije v. str. 20.

22 CIL III, 2009; CIL III, 8728; CIL III, 12897; CIL III, 12899; CIL III, 13907; ILJug 2102; AE 1989, 599.

23 AE 1950, 0057; CIL III, 343; CIL III, 10060.

24 E. Ritterling 1925, col. 1456; B. Lörincz 2000, str. 167.

25 J. M. Lassère 2005, str. 1090; usp. CIL III, 8341.

26 G. Alföldy 1969, str. 248.

epiteta kojima su završavani nadgrobni natpisi (*pietissimus*), a ovdje treba pretpostaviti pluralni oblik (*pietissimis*) koji je svoj nastavak možda imao na početku sljedećeg retka.

U desetom retku ([---]MPP) sačuvane sigle označavaju završetak nadgrobnoga natpisa koji je mogao glasiti kao [---et b(ene)] m(erentibus) pp(osuerunt). Ovakvu restituciju sigli PP potvrđuju neki natpisi iz Donje Germanije,²⁷ a ovdje se sasvim skladno uklapa jer su na natpisu dvojica komemoratora.

Prijedlog restitucije natpisa:

- [D(is)] M(anibus)
 [Aurel(ius)(?) Te]rminial
 [---is et Aurel(ius)(?) Quintili
 [---anu(?)]s · avuncu
 5 [lo suo(?) B]asilide
 [et Aure(?)](io) Feroci
 [--- mil(it)i(?)]leg(ionis) II Adi
 [utr(icis) patr]i p(ro) p(ietate) et Metro
 [dor(a) e]pare]ntib(us) pien
 10 [tis(simis) et b(ene)] m(erentibus) pp(osuerunt)

Gledajući predloženu restituciju natpisa jedino oko čega nema sumnje jest da je nadgrobni žrtvenik bio podignut Feroksu i Metrodori koji su oslovljeni kao roditelji. Feroks je bio pripadnik Druge *Adiutrix* legije. Treća osoba kojoj je natpis podignut je Bazilid. Čini se da je on bio ujak dvojici komemoratora koji su se najvjerojatnije zvali Terminal i Kvintilijan. Ako je Bazilid zaista njihov ujak, tada je bio i Metrodorin brat. Štoviše, na njihovu povezanost upućuje i grčko porijeklo njihovih kognomena.

Međutim, treba reći da postoji najmanje još jedna mogućnost restituiranja drugoga, četvrtoga i petoga retka prema kojoj bi se smisao natpisa donekle promijenio. U drugome retku ([---]RMINAI) bi se mogao kriti ostatak kognomena *Firminus* koji u Saloni potvrđuje više od dvadeset

natpisa iz kasnoga principata.²⁸ Ovdje mu valja pretpostaviti nominativni oblik i pripadanje ženskoj osobi koja podiže spomenik. Ako je ovo ispravno, tada je problem kako objasniti okomitu hastu na kraju retka. Je li ona slovo I odnosno L, imajući na umu klesarske pogreške kao u drugom, trećem i petom retku, i prema tome početno slovo Kvintilijanova gentilicija? Ako je tako, u obzir dolazi nekoliko gentilicija od kojih donosim samo one potvrđene u provinciji Dalmaciji, a to su *lallius*, *lconius*, *lppius*, dok su u Saloni natpisima dokumentirani samo *Ignienus* i *Isicia*,²⁹ te posebno *lulius*.³⁰ S druge strane, ako je riječ o slovu L tada je moguće više od četrdeset gentilicija koji su potvrđeni na natpisima iz provincije.³¹ Od njih je u Saloni najzastupljeniji *Licinijus* s više od petnaest potvrda iz vremena kasnoga principata.³² Treba računati i s mogućnošću da sigla L označava Kvintilijanov prenamen (*Lucius*). I četvrti i peti redak ostavljaju prostor za drukčije tumačenje. Riječ *avunculus* mogla je biti u nominativu i odnositi se na Kvintilijana uz uvjet da je i njegovo ime bilo u nominativu.

Prije svega treba napomenuti da je vrijednost natpisa upravo u tome što se radi o prvoj epigrafskoj potvrdi pripadnika ove postrojbe u Saloni. *Legio II Adiutrix* je neposredno nakon osnivanja godine 70. sudjelovala u ratu protiv Batavaca 70.-71., potom je između 71. i 86. smještena u Britaniji, a od 86.-87. do 103.-104. godine nalazi se u Gornjoj Meziji. Nakon toga prebačena je u Akvink (Budimpešta) u Donjoj Panoniji gdje, uz povremena sudjelovanja u ratnim pothvatima na Istoku, boravi do kasne antike.³³ U provinciji Dalmaciji poznato je pet natpisa njezinih pripadnika. Najraniji potječe iz Bigesta (Humac kod Ljubuškoga), a spominje vojnika Atija Domicija koji je u 2. stoljeću podigao nadgrobni natpis vojniku Prve legije *Adiutrix*.³⁴ Prema nekim mišljenjima, ovaj natpis potvrđuje prisutnost odjeljenja Prve i Druge legije pomoćnice u provinciji u doba Marka Aurelija.³⁵

Ostali njezini dalmatinski natpisi potječu iz kasnog 3. stoljeća.³⁶ Vremenu Dioklecijanove vladavine pripada

27 J. M. Lassère 2005, str. 1090; usp. EDH HD001296; EDH HD017787.

28 G. Alföldy 1969, str. 204.

29 G. Alföldy 1969, str. 90.

30 G. Alföldy 1969, str. 33-36.

31 G. Alföldy 1969, str. 91-96.

32 G. Alföldy 1969, str. 93-94.

33 E. Ritterling 1925, col. 1437 i d; B. Lörincz 2000, str. 160-167.

34 K. Patsch 1914, str. 162; ILJug 1919; EDH HD034237: ---] / Pol(lia) [---] / mil(it)i leg(ionis) I ad(iutricis) / an(norum) XXX st(ependiorum) X / Attius Domi(tius) mil(es) leg(ionis) II / ad(iutricis) proc(urator?) p(osuit). O natpisu detaljno v. K. Patsch 1996, str. 67-69.

35 J. J. Wilkes 1969, str. 117, 134.

36 Treba im pridružiti i nadgrobni natpis (ILJug 1809) aktivnoga vojnika Valenta iz Grahova. Zbog oštećenja nije moguće reći je li pripadao Prvoj ili Drugoj legiji *Adiutrix*, ali se može datirati također u 3. stoljeće, v. A. Betz 1938, str. 43.

natpis iz Metula (Munjava kod Josipdola) koji je Jupiteru posvetio centurion Aurelije Maksim.³⁷ Aktivni vojnik Licinije Viktorin podigao je u Bistue Nova (Zenica) stelu svojim roditeljima³⁸ koja se prema karakteristikama njihovih portreta datira u početak 4. stoljeća.³⁹ Aktivnome vojniku Aureliju Rufu nadgrobni natpis podigli su u Retiniju (Golubić kod Bihaća) njegovi roditelji.⁴⁰ Pored današnjega Konjica, na gornjoj Neretvi, pronađen je kenotaf aktivnoga vojnika Pinija koji je *defuncto Bassianis*.⁴¹ Ritterling pretpostavlja da je u sjevernom dijelu provincije krajem 3. stoljeća bilo smješteno odjeljenje ove legije u čemu ga podržavaju Betz i Wilkes.⁴² Sudeći prema Pinijevu natpisu i natpisima dvojice aktivnih vojnika iz Basijane,⁴³ legija je tada imala svoja odjeljenja i u južnom dijelu Donje Panonije.⁴⁴ Patschevu pretpostavku o dalmatinskom porijeklu Aurelija Rufa, Licinija Viktorina i Pinija⁴⁵ uz malu rezervu prihvatio je Betz.⁴⁶ Tijekom 3. stoljeća novačenja za legije provodila su se gdje god je bilo moguće zbog vrlo teškoga stanja u Carstvu, posebno na njegovim sjevernim granicama. Upravo je tada prostor Ilirika dao veliki broj novaka za različite postrojbe rimske vojske,⁴⁷ a između 220. i 235. godine njima su, kako natpisi jasno pokazuju, popunjavane i legije (*XXX Ulpia victrix, I Minervia*) na Rajni.⁴⁸ U tom smislu ne treba čuditi i mogućnost pojačanoga novačenja s ovih prostora za legije na dunavskom limesu.⁴⁹

U koje vrijeme smjestiti nastanak salonitanskog spomenika? Navođenje konsekrativne formule *D(is) M(anibus)* i pridjeva *pietissimus* tipični su za vrijeme iza sredine 2. stoljeća, iako se javljaju i ranije.⁵⁰ Upravo za natpise toga doba karakteristično je prekidanje riječi na kraju retka i nastavljanje u sljedećem⁵¹ što je ovdje sigurno za drugi i osmi redak, te najvjerojatnije za sedmi i deveti redak. Oblik slova također govori u prilog relativno kasnom vremenu nastanka. U tom smislu znakovit je način pisanja slova *G* s nogom blago povijenom prema unutra što je svojstvenije natpisima iz severskoga doba, dakle od početka 3. stoljeća.⁵² Izravnu potporu ovoj tvrdnji pruža grupa salonitanskih natpisa pripadnika Prve italske legije koja je u gradu imala svoje odjeljenje početkom 3. stoljeća.⁵³ Slovo *G* istovjetno je izvedeno na steli vojnika Aurelija Mukatre iz ranoseverskoga doba,⁵⁴ portretnoj steli vojnika Aurelija Pontijana iz drugoga ili trećega desetljeća 3. stoljeća,⁵⁵ steli vojnika Aurelija Marcijana⁵⁶ i ulomku sarkofaga vojnika Aurelija.⁵⁷

U određivanju vremena nastanka natpisa može pomoći tipologija spomenika. Već je kazano da je riječ o tipu nadgrobnog žrtvenika koji, čini se, ne nastaje prije početka 2. stoljeća.⁵⁸ Sudeći prema primjerima iz sjeverne Italije, poglavito Akvileje, njihova je proizvodnja najvjerojatnije prestala malo nakon početka 3. stoljeća.⁵⁹ Očito je

37 Š. Ljubić 1882, str. 15-16; CIL III, 10060; K. Patsch 1899, str. 174; EDH HD055356: *[(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Gen(io) loci m(unicipii) Met(ulensium) / Aur(elius) Maximus [(centurio) I(eg)ionis) II adiutricis vo(tum) posuit lib(ens) numin(i) ma] / iestatiq[ue] eiu[s] / Im[p(eratore)] d(omino) n(ostro) Dioc[le]ti[ano] / [---]*.

38 Č. Truhelka 1893, str. 277, br. 6; CIL III, 12764; K. Patsch 1899, str. 174; ILJug 1610; EDH HD055950: *D(is) Ma(nibus) // Li(cinius) Victorinu(s) / mi(les) le(gionis) II(?) A(u)re(lio) Probo / pa(tri) def(uncto) anno(rum) LV / et Procul(a)e ma(tri) def(unctae) / pi(a)e bene me(rentibus) pos(uit)*.

39 D. Sergejevski 1932, str. 46-47; D. Sergejevski 1965, str. 134.

40 CIL III, 10036; K. Patsch 1899, str. 173; EDH HD061849: *D(is) M(anibus) / Aur(elius) Rufu(s) / an(norum) XXV / mi<l>=is(!) leg(ionis) / sic(undae) (!) Aur(elius) <T>=I>u / rranius p(ater?) <f>=I>(ilio) (?) / h(ic) s(itus) e(st)*.

41 CIL III, 8489; K. Patsch 1893, str. 84; CIL III, 12799; K. Patsch 1899, str. 174; ILJug 1745; EDH HD057193: *D(is) M(anibus) s(acrum) / Ael(ii) Pinnes et Temus / parentes posuerunt / filio pietissimo / Pinnio militi legi(onis) secund(a)es(!) defunc(to) Bassianis anno(rum) XXXII*.

42 E. Ritterling 1925, col. 1451; A. Betz 1938, str. 43; J. J. Wilkes 1969, str. 119.

43 CIL III, 15133; EDH HD014633 i CIL III, 10208.

44 E. Ritterling 1925, col. 1452; A. Betz 1938, str. 43, bilj. 103.

45 K. Patsch 1899, str. 173-174.

46 A. Betz 1938, str. 43.

47 J. C. Mann 1983, str. 66-67.

48 Prema njihovim osobnim imenima može se pretpostaviti da su porijeklom mogli biti iz Dacije, Gornje Mezije, Panonije ili Dalmacije, v. G. Alföldy 1967, str. 28-29.

49 O novačenjima za postrojbe smještene u udaljenim provincijama v. M. A. Speidel 2007, str. 286-295.

50 G. Alföldy 1969, str. 28-29.

51 I. Calabi Limentani 1991, str. 131.

52 R. Cagnat 1898, tab. 1.

53 E. Ritterling 1925, col. 1414-1415; A. Betz 1938, str. 44; J. J. Wilkes 1969, str. 119.

54 CIL III, 2009; D. Maršić 1997, str. 118. Stela se nalazi u južnom krilu lapidarija Arheološkoga muzeja u Splitu.

55 CIL III, 2010; N. Cambi 1988, str. 107, 108.

56 CIL III, 12899.

57 CIL III, 12898. Ovaj spomenik i prethodna dva dostupni su u stražnjem dvorištu Arheološkoga muzeja u Splitu.

58 D. Maršić 2005, str. 39 i bilj. 34 s navedenom literaturom.

59 A. Kurilić 2007, str. 101 i bilj. 49-51 s navedenom literaturom.

ovako bilo i u Saloni jer se u seversko doba za sada ne može datirati niti jedan primjerak.⁶⁰

Dakle, sve ukazuje na zaključak da je natpis nastao, kako je bez objašnjenja navedeno u njegovoj objavi,⁶¹ upravo u kasno doba 2. ili početkom 3. stoljeća. Prema tome, nikako ne može biti doveden u vezu s natpisima koji, kako se čini, dokazuju boravak odjeljenja legije u Dalmaciji krajem 3. ili početkom 4. stoljeća. Nameće se pitanje što je u Saloni radio legionar čija je postrojba bila u logoru u Akvinku, daleko na dunavskom limesu? Odgovor bi donekle bilo jednostavnije ponuditi da je kojom srećom ostala sačuvana oznaka Feroksove službe. Ovakvo se objašnjenje možda možemo približiti razmatrajući natpise nekih drugih legionara iz Salone iz doba kasnoga principata, prvenstveno onih čije su jedinice također bile smještene u logorima na dunavskom limesu u Gornjoj Panoniji. Od sredine 2. stoljeća pa do prvih desetljeća 3. stoljeća u gradu je epigrafski potvrđen boravak pripadnika Legije desete gemine (*legio X Gemina*). Postrojba je tada boravila u Vindoboni,⁶² ali je davala svoje vojnike za službu konzularnih beneficijarija u uredu namjesnika provincije Dalmacije.⁶³ Nakon završetka službe i stjecanja veteranskoga statusa ostali su u Saloni o čemu jasno govore njihovi natpisi.⁶⁴ Slično je bilo i s Legijom četrnaestom geminom (*legio XIII Gemina*)⁶⁵ čiji je logor bio u Karnuntu.⁶⁶ Natpisi svjedoče da su u Saloni bili prisutni njezini veterani,⁶⁷ zatim aktivni vojnici⁶⁸ i oni koji su bili zaposleni u namjesnikovu uredu.⁶⁹ Treba dodati i Prvu legiju pomoćnicu (*legio I Adiutrix*) koja je bila smještena u Brigetiju.⁷⁰ I ova je postrojba davala vojnike za različite službe u namjesnikovu uredu što potvrđuju natpisi diljem provincije,⁷¹ ali i jedan iz Salone.⁷² Imajući, dakle, u vidu upravo ove primjere ne smije se isključiti mogućnost da je Feroks bio veteran koji se nakon otpusta naselio u Saloni, a možda je bio aktivni vojnik ili na službi u namjesnikovu uredu. U tom

smislu njegova se prisutnost u Saloni možda može povezati s natpisom iz Bigesta koji, kako je rečeno, svjedoči o jednom aktivnom vojniku Legije druge pomoćnice iz druge polovine 2. stoljeća. Ne smije se isključiti mogućnost da je salonitanski spomenik i iz kasnijega doba, odnosno da je u nekakvoj vezi s natpisima koji pokazuju da je krajem 3. stoljeća u provinciji postojalo jedno odjeljenje ove legije. Međutim, je li to moguće ovisi o odgovoru na pitanje kolika je vjerojatnost da se u to doba u Saloni još uvijek upotrebljavaju nadgrobni žrtvenici. Kako je rečeno prije, ova vrsta spomenika na salonitanskim nekropolama ne egzistira dalje od severskoga doba što ipak ne znači da se ovaj spomenik ne može datirati upravo u to vrijeme ili iza njega. Prema tome, pitanje datacije i dalje treba ostaviti otvorenim iako više argumenata govori u prilog kraju 2. ili početku 3. stoljeća.

* * *

Ulomak nadgrobnog žrtvenika iz Salone pronađen je godine 1997. tijekom konzervatorskih radova na dijelu salonitanskih gradskih zidina pored *Porta Andetria*. Natpis je tada ispravno protumačen kao nadgrobni, ali nije ponuđena njegova restitucija što je vrlo zahtjevan zadatak jer nedostaje otprilike polovica spomenika. U drugom i trećem retku sačuvana su dva kognomena. Oni najvjerojatnije pripadaju muškim osobama Terminalu i Kvintilijanu koji podižu ovaj nadgrobni spomenik. Za oblik kognomena prve osobe ne može se biti posve siguran, pa postoji mogućnost da je tu spomenuta ženska osoba Firmina. Ako je zaista tako, stvara se problem jer treba objasniti značenje okomite haste na kraju drugoga retka. S druge strane, čini se da nije moguće dobro objasniti prazninu na početku četvrtoga retka zbog čega ni u oblik kognomena *Quintilianus* ne možemo biti do kraja sigurni. U svakom slučaju,

60 N. Cambi 2002, str. 134. D. Maršić i A. Kurilić u svojim su radovima obradili nadgrobne žrtvenike iz Aserije. Ova grupa spomenika iz Salone još uvijek nije analizirana u zasebnoj studiji.

61 J. Jeličić-Radonić 1997-1998, str. 30.

62 E. Ritterling 1925, col. 1683 i d.

63 A. Betz 1938, str. 53.

64 CIL III, 8745; CIL III, 2677; CIL III, 6376 (8656). Natpisi ILJug 2045 i ILJug 2207 svjedoče o veteranima, ali zbog oštećenosti nije moguće reći koje su službe pret hodno obavljali. O ovim natpisima detaljnije v. I. Matijević 2012.

65 A. Betz 1938, str. 54-56.

66 E. Ritterling 1925, col. 1736 i d.

67 CIL III, 2066.

68 CIL III, 2029; CIL III, 6549; CIL III, 12896.

69 CIL III, 2015; CIL III, 9041; AE 1989, 0607.

70 E. Ritterling 1925, col. 1393 i d.

71 A. Betz 1938, str. 41-42.

72 ILJug 2086.

čini se da bi *Terminalis* i *Quintilianus* ipak bili najbolje rješenje. Sljedeće sačuvano ime je Bazilid. Ono je, sudeći po slobodnom prostoru na kraju retka, ispisano u dativu prema čemu pripada osobi kojoj je spomenik podignut. Taj je muškarac najvjerojatnije bio ujak dvojici komemoratora. S druge strane, nije isključeno da riječ *avunculus* treba pridružiti Kvintilijanovu imenu. Kako god izgledaju imena u prvom dijelu natpisa i međusobni odnosi njihovih nositelja, šesti i sedmi redak dovoljno su sačuvani kako bismo mogli odrješitije govoriti o restituciji teksta u nastavku. Sačuvan je dativni oblik kognomena *Ferox* i slovo *L* koje je po svemu sudeći završetak gentilicija u skraćenu obliku, možda *Aurel(ius)*. Feroxs je, u to nema sumnje, bio pripadnik Druge legije pomoćnice (*legio II Adiutrix*) čija je oznaka jasno sačuvana u sljedećem, sedmom retku. Međutim, nemoguće je odgovoriti na pitanje je li bio aktivni vojnik ili veteran. Natpis je, dakle, podignut Feroксу, ali i Metrodori koje su komemoratori oslovili kao roditelje. Kratica *pp(osuerunt)* na kraju desetoga retka jasno pokazuje da su bila najmanje dvojica komemoratora što dodatno ojačava pretpostavku o Terminalovu (Firmininu?) i Kvintilijanovu imenu u nominativu. Komemoratori su možda imali isti gentilicij kao i Feroxs. Postoji još jedan razlog zbog kojega bi riječ *avunculus* trebala stajati uz Bazilidovo ime. Ako je Bazilid ujak komemoratorima, a oni podižu spomenik svojim roditeljima, tada su Metrodora i Bazilid sestra i brat. Na njihovo eventualno zajedničko (grčko) porijeklo upućuje karakter njihovih kognomena. Međutim, velika vrijednost ovoga nadgrobnog natpisa upravo je u činjenici što se radi o prvj potvrdi pripadnika ove postrojbe rim-

ske vojske u Saloni. Zato je rješenje problema njegove datacije od velikoga značenja. Ova vrsta nadgrobna žrtvenika dosta je rijetka i prestala se, sudeći po analogijama iz sjeverne Italije, proizvoditi malo poslije početka 3. stoljeća. Štoviše, čini se da ni jedan ovakav spomenik iz Salone ne može biti datiran kasnije od severskoga doba. Karakteristike natpisa upućuju na zaključak da je nastao poslije sredine 2. stoljeća. Prema ovim pokazateljima nikako se ne može povezati s onim natpisima iz unutrašnjosti provincije koji, izgleda, dokazuju boravak Druge legije pomoćnice u Dalmaciji krajem 3. ili početkom 4. stoljeća. Međutim, možda se može dovesti u vezu s natpisom iz Bigesta na kojemu je spomenut jedan aktivni legionar iz druge polovine 2. stoljeća. Sudeći prema drugim salonitanskim natpisima aktivnih legionara i veterana, neke su jedinice (*legio X Gemina*, *legio XIII Gemina*, *legio I Adiutrix*) tijekom kasnoga principata iz svojih matičnih logora na Dunavu (Vindobona, Karnunt, Brigetio) slale vojnike na službu u Salonu. Potvrđeni su aktivni vojnici, pripadnici namjesnikova ureda, a neki su nakon završetka službe stekli veteranski status i naselili se u gradu. Je li tako bilo i s Feroksom, može se samo pretpostavljati jer je, kako je kazano, natpis oštećen upravo na mjestu gdje je bila oznaka njegove službe. Za kraj treba napomenuti da je problem datacije spomenika i dalje otvoren. Je li ga ipak moguće povezati s odjeljenjem legije krajem 3. ili početkom 4. stoljeća ovisi o odgovoru na pitanje kolika je vjerojatnost da se u to doba u Saloni još uvijek upotrebljavaju nadgrobni žrtvenici. Međutim, više argumenata govori u prilog dataciji u završetak 2. ili početak 3. stoljeća.

Kratice

AE	= Anneé épigraphique, Paris
AEM	= Archaeologisch epigraphische mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, Wien
CBI	= Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
EDH	= Epigraphische Datenbank Heidelberg – http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/index/html.de (5. svibnja 2012.)
GZMBH	= Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo
ILJug	= Anna et Jaro Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla, 5, Ljubljana, 1963); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla, 19, Ljubljana, 1978); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (Situla, 25, Ljubljana, 1986)
OA	= Opuscula archaeologica, Zagreb
PPUD	= Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split
VAPD	= Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split
VHAD	= Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
WMBH	= Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

Literatura

G. Alföldy 1967	Geza Alföldy, <i>Epigraphisches aus dem Rheinland II. Thrakische und Illyrische soldaten in den Rheinischen legionen</i> , Epigraphische Studien 4, Köln – Graz 1967, 26-33.
G. Alföldy 1969	Geza Alföldy, <i>Die Personennamen in der römischen provinz Dalmatien</i> , Heidelberg 1969.
A. Betz 1938	Artur Betz, <i>Untersuchungen zur militargeschichte der römischen Provinz Dalmatien</i> , Abhandlungen des archeologisch-epigrafischen Seminares der Universitet Wien, N. F. heft 3, Wien 1938.
R. Cagnat 1898	René Cagnat, <i>Cours d'épigraphie latine</i> , Paris 1898.
I. Calabi Limentani 1991	Ida Calabi Limentani, <i>Epigrafia Latina</i> , Milano 1991.
N. Cambi 2002	Nenad Cambi, <i>Kiparstvo</i> , Longae Saloniae, 1, Split 2002, 115-174.
J. Jeličić-Radonić 1997-1998	Jasna Jeličić-Radonić, <i>Nova istraživanja gradskih zidina Salone</i> , PPUD 37, Split 1997-1998, 5-36.
A. Kurilić 2007	Anamarija Kurilić, <i>Dvije rimske nadgrobne are iz Aserije</i> , Asseria 5, Zadar 2007, 83-110.
J. M. Lassère 2005	Jean Marie Lassère, <i>Manuel d'épigraphie romaine</i> , Paris 2005.
B. Lörincz 2000	Barnabás Lörincz, <i>Legio II Adiutrix</i> , Les légions de Rome sous le Haut-Empire, 1, Lyon 2000, 159-168.
Š. Ljubić 1882	Šime Ljubić, <i>Putopisne arheološkičke bilješke od Ogulina do Prozora</i> , VHAD 4, Zagreb 1882, 12-23.

- J. C. Mann 1983 John C. Mann, *Legionary recruitment and veteran settlement during the principate*, London 1983.
- D. Maršić 2005 Dražen Maršić, *Aserijatske nadgrobne are*, *Asseria* 3, Zadar 2005, 25-52.
- D. Maršić <2008> Dražen Maršić, *Nadgrobna ara Marka Ulpija Veracija iz Arheološkog muzeja u Splitu*, OA 31/2007, Zagreb <2008>, 183-203.
- D. Maršić 2010 Dražen Maršić, *Bilješke uz dva nadgrobna spomenika u perivoju Garagnin-Fanfogna u Trogiru*, *Tusculum* 3, Solin 2010, 31-42.
- I. Matijević 2012 Ivan Matijević, *O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Deseta gemina (legio X Gemina)*, VAPD 105, Split 2012 (u tisku).
- K. Patsch 1893 Karl Patsch, *Bericht über eine Reise in Bosnien*, AEM 16, Wien 1893, 75-93.
- K. Patsch 1899 Karl Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untesuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH 6, Wien 1899, 154-273.
- K. Patsch 1914 Karl Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju*, GZMBH 26, Sarajevo 1914, 141-220.
- K. Patsch 1996 Karl Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Metković 1996.
- E. Ritterling 1925 Emil Ritterling, *Legio*, *Paulys Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft* 12, Stuttgart 1925, col. 1211-1829.
- D. Sergejevski 1932 Dimitrije Sergejevski, *Spätantike Denkmäler aus Zenica*, GZMBH 44, Sarajevo 1932, 35-55.
- D. Sergejevski 1965 Dimitrije Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti*, *Godišnjak* III, CBI, knjiga I., Sarajevo 1965, 119-142.
- M. A. Speidel Michael A. Speidel, *Rekruten für ferne Provinzen. Der Papyrus ChLa X 422 und die kaiserliche Rekrutierungszentrale*, ZPE 163, Bonn 2007, 281-295.
- Ć. Truhelka 1893 Ćiro Truhelka, *Zenica und Stolac. Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Hercegovina*, WMBH 1, Wien 1893, 273-302.
- J. J. Wilkes 1969 John J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

Summary

Ivan Matijević

Epigraphic Confirmation of Member of the II Adiutrix Legion (*legio II Adiutrix*) in Salona

Key words: Salona, grave altar, *legio II Adiutrix*

This grave altar fragment of Salona was discovered in 1997 in the course of conservation works at a part of the city walls of Salona, near Porta Andetria. At that time the inscription was correctly interpreted as sepulchral, however no restitution was offered, which is a quite a demanding task since about a half of the monument is missing. In the second and third lines preserved are two cognomina. Most probably they belong to male persons, Terminalis and Quintilianus, who erected the monument. The form of the former person's cognomen is not perfectly certain, and it is possible that this was a woman, Firminus. If this is correct, there appears the problem of interpreting the meaning of the vertical line at the end of the second line. On the other hand, it appears impossible to finely explain the void at the beginning of the fourth line, wherefore we cannot be perfectly certain about the form of the cognomen *Quintilianus* either. In any case, it appears that *Terminalis* and *Quintilianus* make the best solutions. The next preserved name is Basilides. Judging from the free space at the end of the line, it is written in the dative case, thus belonging to the person to whom the monument is raised. This man was most probably the two commemorators' uncle. On the other hand, it is not excluded that the word *avunculus* should be related to the *Quintilianus*' name. Whatever the names in the first part of the inscription and their bearers' mutual relations appear to be, the sixth and seventh lines are sufficiently preserved to enable a restitution of continuation of the text. Preserved is the dative form of the cognomen *Ferox* and the letter *L*, most probably making the end of the gentilicium in its abbreviated form, perhaps *Aurel(ius)*. There is no doubt that *Ferox* was a member of the II Adiutrix Legion (*legio II Adiutrix*), the designation of which is preserved clear in the next, the seventh, line. However, answering the question whether he was an active soldier or a veteran is impossible. The inscription is, thus, dedicated to *Ferox*, but also to *Metrodora*, the two being addressed by the commemorators as their parents. The abbreviation *pp(osuerunt)* at the end of the tenth line clearly indicates there were at least two commemorators, this additionally corroborating the thesis on the *Terminalis*' (Firminus'?) and the *Quintilianus*' names being in their nominatives. Perhaps the commemorators shared the same gentilicium with *Ferox*. There is another reason to relate the word *avunculus* to the *Basilides*' name. If *Basilides* is an uncle of the commemorators', and they are raising the monument to their parents, then *Metrodora* and *Basilides* are siblings. Their possible common (Greek) origin is also indicated by the character of their cognomina. However, the great importance of this sepulchral inscription is in its being the first confirmation of member of this Roman military unit in Salona. Solving the issue of its dating is, therefore, of greatest importance. This kind of grave altar is really rare. Judging by north Italian analogies, its production was terminated in the very beginning of the 3rd century. Moreover, it appears that no such monument in Salona can be dated after the Severan period. The inscription characteristics indicate it was created after the mid 2nd century. Given these indicators, it cannot be related to inscriptions from the continental province that, apparently, prove presence of the II Adiutrix Legion in Dalmatia in the late 3rd or the early 4th centuries. However, it might be related to the inscription from Bigeste, mentioning an active legionary of the latter half of the 2nd century. According to other active legionaries and veterans inscriptions from Salona,

some military units (*legio X Gemina*, *legio XIII Gemina*, *legio I Adiutrix*) deployed soldiers from their main camps by the Danube (Vindobona, Carnuntum, Brigetio) to Salona during the late Principate period. There have been confirmed active soldiers, the governor's office staff members, some of them even to have obtained the veteran status and settled in the city upon completion of their military service. Whether this was the case about Ferox can only be guessed, because, as already said, the inscription is damaged right at the place where the designation of his service should stand. Finally, it is to be mentioned that the problem of dating of this monument remains open. Whether it can be related to a detachment of this legion in the late 3rd or early 4th centuries depends on the answer to the question on the probability of grave altars still being used in Salona at that time. However, more arguments corroborate dating it to the late 2nd or the early 3rd centuries.